

ISSN (print) 2708-7530

DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2021-11\(17\)](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2021-11(17))**Наукові перспективи: журнал. 2021. № 11 (17) 2021. С.479**

Згідно наказу Міністерства освіти і науки України від 24.09.2020 р. № 1188 журналу присвоєно категорію "Б" із галузей науки: державне управління, право та економіка. Згідно наказу Міністерства освіти і науки України від 27.09.2021 № 1017 журналу присвоєно категорію "Б" із психології.

Рекомендовано до друку Президією громадської наукової організації «Всеукраїнська Асамблея докторів наук з державного управління» (Рішення від 26.11.2021, № 4/11-21)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 24436-14376Р від 09.06.2020 р.

Журнал видається за активної підтримки КНП "Клінічна лікарня №15 Подільського району м. Києва"

Журнал заснований з метою розвитку вітчизняного наукового потенціалу та реалізації кращих традицій науки в Україні та за кордоном. Журнал висвітлює історію, теорію, механізми формування та функціонування, а, також, інноваційні питання розвитку державного управління, права, економіки, психології, педагогіки та медицини. Видання розраховано на дослідників, викладачів вищих навчальних закладів, аспірантів, магістрів, фахівців-практиків.

Наукове видання включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus (IC), міжнародної пошукової системи Google Scholar та до міжнародної наукометричної бази даних Research Bible.

Головний редактор:**Жукова Ірина Віталіївна**

кандидат наук з державного управління, Проректор з наукової роботи ПВНЗ Університет Новітніх Технологій, директор Видавничої групи «Наукові перспективи», м. Київ, Україна

Заступники Головного редактора:

Непомнящий Олександр Михайлович — доктор наук з державного управління, професор, академік Академії будівництва України, професор кафедри публічного адміністрування Міжрегіональної Академії управління персоналом (Київ, Україна);

Федоренко Владислав Леонідович — доктор юридичних наук, професор, DrHb - доктор хабілітований наук правничих (Польська академія наук), Заслужений юрист України, директор Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України (Київ, Україна);

Дацій Олександр Іванович — доктор економічних наук, професор, Заслужений працівник освіти України, завідувач кафедри фінансів, банківської та страхової справи Міжрегіональної Академії управління персоналом (Київ, Україна);

Макаренко Олександр Миколайович — доктор медичних наук, професор, академік Міжнародної академії освіти та науки, професор кафедри загальномедичних дисциплін Міжрегіональної Академії управління персоналом (Київ, Україна).

Редакційна колегія:

Арошидзе Паата — доктор економічних наук, професор, Асоційований професор Держаного університету імені Шота Руставелі (Грузія)

Ахметова Лайла Сейсембековна — доктор історичних наук, професор політології, професор кафедри ЮНЕСКО, міжнародної журналістики і медіа в суспільстві факультету журналістики Казахського Національного університету (КазНУ) ім. аль-Фарабі (Казахстан)

Бахов Іван Степанович — доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри іноземної філології та перекладу Міжрегіональної Академії управління персоналом (Київ, Україна)

Балахтар Катерина Сергіївна — здобувач ступеня доктора філософії (PhD) за спеціальністю 053. Психологія, старший викладач кафедри іноземних мов в Національному університеті ім. О. О. Богомольця (Київ, Україна)

Бурик Зоряна Михайлівна — доктор наук з державного управління, старший викладач кафедри регіонального управління та місцевого самоврядування Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України (Львів, Україна)

Вдовіна Олена Олександрівна — кандидат наук з соціальних комунікацій, доцент кафедри українознавства, культури та документознавства Національного університету «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка» (Полтава, Україна)

Гбур Зоряна Володимирівна — доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри управління охороною здоров'я та публічного адміністрування Національного університету охорони здоров'я України імені П.Л.Шупика (Київ, Україна)

Долгова Олена Миколаївна — кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету (Київ, Україна)

Гвожджсвїч Сильвія — кандидат наук, кафедра адміністрації та національної безпеки Державної професійної вищої школи ім. Якуба з Парадижу в Гожуві-Великопольському (Польща)

Головач Наталія Василівна — кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри управління персоналом та економіки праці Міжрегіональної Академії управління персоналом (Київ, Україна)

Гудзенко Ганна Володимирівна — кандидат медичних наук, асистент кафедри неврології Національного медичного університету імені О.О. Богомольця (Київ, Україна)

Гуменникова Тамара Рудольфівна — доктор педагогічних наук, професор, директор Придунайської філії Міжрегіональної Академії управління персоналом (Київ, Україна)

Гечбаїя Бадрі Нодаровіч — доктор економічних наук, професор, Асоційований професор Батумського державного університету ім. Шота Руставелі (Грузія)

Дегтяр Андрій Олегович — доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри публічного управління та підприємництва Національного аерокосмічного університету імені М.Є. Жуковського, Заслужений діяч науки і техніки України (Харків, Україна)

Дегтяр Олег Андрійович — доктор наук з державного управління, доцент, доцент кафедри менеджменту і адміністрування Харківського національного університету міського господарства ім. О. М. Бекетова (Харків, Україна)

Журавльова Лариса Петрівна — доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Поліського національного університету (Житомир, Україна)

Ічанська Олена Михайлівна - кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету (Київ, Україна)

Кайдашев Роман Петрович — доктор юридичних наук, професор, професор кафедри адміністративного, фінансового та банківського права Міжрегіональної академії управління персоналом (Київ, Україна)

Коляденко Ніна Володимирівна — доктор медичних наук, доцент, завідувач кафедри медичної психології Міжрегіональної академії управління персоналом (Київ, Україна)

Лігоцький Анатолій Олексійович — доктор педагогічних наук, професор (Київ, Україна)

Лич (Назарук) Оксана Миколаївна — кандидат психологічних наук, доцент, член-кореспондент української академії акмеології, член громадської спілки «Національна психологічна асоціація», доцент кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету (Київ, Україна)

Мальцев Дмитро Валерійович — кандидат медичних наук, завідувач лабораторії імунології і молекулярної біології Національного медичного університету імені О.О. Богомольця (Київ, Україна)

Мельник Володимир Степанович — доктор медичних наук, професор кафедри неврології Національного медичного університету імені О.О. Богомольця, декан медичного факультету №1 (Київ, Україна)

Мідельський Сергій Людвігович – професор, Академік, Президент Регіональної Академії Менеджменту (Казахстан)

Міхальський Томаш — доктор наук, доцент кафедри географії регіонального розвитку Гданського університету (Польща) OR

Мотренко Тимофій Валентинович — доктор філософських наук, професор, професор кафедри публічного адміністрування Міжрегіональної Академії управління персоналом, Академік Національної академії педагогічних наук України (Київ, Україна)

Нікульчев Микола Олександрович — доктор богословських наук, кандидат філософських наук, професор, доцент кафедри історії та права ДВНЗ «Донецький національний технічний університет» (Покровськ, Донецька область, Україна)

Недбалек Карел — доктор філософії (PhD) в галузі права, доцент, професор Європейського професійного докторату, MBA, адвокат (Чехія)

Новак-Каліяєва Лариса Миколаївна — доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри державного управління Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України (Львів, Україна)

Орел Марія Григорівна — доктор наук з державного управління, професор кафедри публічного адміністрування Міжрегіональної Академії управління персоналом (Київ, Україна)

Павлов Костянтин Володимирович — доктор економічних наук, професор, професор кафедри аналітичної економіки та природокористування Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (Київ, Україна)

Пархоменко-Куцевіл Оксана Ігорівна — доктор наук з державного управління, професор, завідувач кафедри публічного адміністрування Міжрегіональної Академії управління персоналом (Київ, Україна)

Перестюк Інга Миколаївна — кандидат наук з державного управління, доцент кафедри публічного адміністрування Міжрегіональної Академії управління персоналом (Київ, Україна)

Помиткін Едуард Олександрович — доктор психологічних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України (Київ, Україна)

Помиткіна Любов Віталіївна — доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету (Київ, Україна)

Радзіховська Наталія Станіславівна — кандидат медичних наук, лікар вищої категорії, завідувач відділенням неврології КНП "Клінічна лікарня №15 Подільського району м. Києва", асистент кафедри неврології НМУ імені О.О. Богомольця (Київ, Україна)

Сіданіч Ірина Леонідівна — доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки, адміністрування і спеціальної освіти Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти» (Київ, Україна)

Ситник Григорій Петрович — доктор наук з державного управління, кандидат технічних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, професор кафедри державного управління Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, Україна) Титко Анна Василівна — кандидат юридичних наук, провідний науковий співробітник Національної академії внутрішніх справ

Турчинова Ганна Володимирівна — кандидат педагогічних наук, доцент, декан факультету природничо-географічної освіти та екології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київ, Україна)

Хохліна Олена Петрівна — доктор психологічних наук, професор, професор кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету (Київ, Україна)

Цимбалюк Руслан Степанович — кандидат медичних наук, доцент кафедри загальної хірургії № 1 Національного медичного університету імені О.О. Богомольця, декан медичного факультету №2 (Київ, Україна)

Чернуха Надія Миколаївна — доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціальної реабілітації та соціальної педагогіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

Якимчук Аліна Юріївна — доктор економічних наук, професор, професор кафедри державного управління, документознавства та інформаційної діяльності Національного університету водного господарства та природокористування (Рівне, Україна)

Яковицька Лада Савелівна — доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету (Київ, Україна)

СЕРІЯ «Психологія»

351

Володарська Н.Д.

351

*ЖИТТЄВІ ПЕРСПЕКТИВИ ТА КОПІНГ-СТРАТЕГІЇ ЯК ЧИННИКИ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСОБИСТОСТІ***Губенко О.В., Циганчук Т.В.**

364

*ПРОБЛЕМА МОДЕЛЮВАННЯ ПРОЦЕСІВ ОПЕРАЦІОНАЛІЗАЦІЇ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ***Литвиненко О.О.**

377

*ВІКОВА ДИНАМІКА ОНТОГЕНЕЗУ ТА ДИЗОНТОГЕНЕЗУ ОСОБИСТІСНОГО СТАНОВЛЕННЯ ПІДЛІТКІВ***Срібна О.В.**

390

*ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ МІГРАЦІЙНОЇ ГОТОВНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ***Щербакова І.М., Харченко Т.Г.**

401

*ПОВЕДІНКА ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ ІЗ МОВЛЕННЄВИМИ ПОРУШЕННЯМИ***СЕРІЯ «Педагогіка»**

412

Fedorov O.V., Kolisnichenko R.M., Tsumariiev M.I.

412

*POLITICAL-LEGAL, SOCIO-PSYCHOLOGICAL AND ECONOMIC FACTORS OF ETHNOANTHROPOLOGY FORMATION IN UKRAINE***СЕРІЯ «Медицина»**

421

Богату С.І.

421

*ОРГАНІЗАЦІЯ НАДАННЯ СТОМАТОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ: ДОСВІД УКРАЇНИ ТА КРАЇН ЄС***Гавриченко Д.Г.**

445

ПУБЛІЧНІ ІНСТРУМЕНТИ ІНФОРМАТИЗАЦІЇ СФЕРИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ COVID-19 У СВІТІ

УДК 159.9.016

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2021-11\(17\)-377-389](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2021-11(17)-377-389)

Литвиненко Олена Олександрівна кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології, Інститут людини Київського університету імені Бориса Грінченка, бул. І. Шамо 18/2, м. Київ, 02154, тел.: (044) 294-00-25, e-mail: o.lytvynenko@kubg.edu.ua, <https://orcid.org/0000-0003-2152-7285>

ВІКОВА ДИНАМІКА ОНТОГЕНЕЗУ ТА ДИЗОНТОГЕНЕЗУ ОСОБИСТІСНОГО СТАНОВЛЕННЯ ПІДЛІТКІВ

Анотація. Становлення особистості – це процес, який передбачає утворення та видозмінення її провідних тенденцій, формування своєрідної неповторності кожної з трьох складових – когнітивної, афективної та поведінкової, а також пов'язане з цим переживання наповненості життя та психоемоційного благополуччя. Реалізація даного процесу відбувається протягом всього життя індивіда, але на певних етапах вікового розвитку його перебіг є більш інтенсивним. До періодів такої інтенсифікації відносяться, передусім, нормативні вікові кризи, зокрема і криза підлітковості. Проте очевидно, що завершення підліткового періоду не призводить до припинення становлення особистості, а, відповідно, не можна говорити про особистісну сталість як статичний, сформований і незмінний конструкт. Натомість, динамічність особистісної сфери обумовлює безперервність процесу її становлення. Мета даної статті полягає у науковому дослідженні вікової динаміки особистісного становлення підлітків у контексті онтогенезу і дизонтогенезу. У статті проаналізовано особистісний вимір онтогенезу та дизонтогенезу становлення підлітків та представлено результати його наукового вивчення засобами лонгітюдного дослідження. Доведено, що особистісне становлення підлітків, які мають порушення зору і слуху, відбувається принципово інакше, ніж у їхніх однолітків, які не мають таких порушень. Врахування цього є необхідним в ході практичної роботи з зазначеними категоріями осіб, організація і загальна методологія якої має виходити з особливостей особистісної сфери підлітків, що формуються в контексті онтогенезу або дизонтогенезу їх становлення. Таким чином, Перспективи подальших досліджень у цій сфері ми вбачаємо у практико-орієнтованому дослідженні способів і стратегій цілеспрямованого психологічного впливу на особистісну сферу підлітків з метою гармонізації процесу їх становлення.

Ключові слова: особистість, становлення, онтогенез, дизонтогенез, підлітковий вік, когніції, емоції.

Lytvynenko Olena Oleksandrivna Ph.D. in Psychology, Associate Professor of the Chair of Practical Psychology Borys Grinchenko University of Kyiv, Ukraine, Kyiv, tel.: (044) 294-00-25, e-mail: o.lytvynenko@kubg.edu.ua, <https://orcid.org/0000-0003-2152-7285>

AGE DYNAMICS OF ONTOGENESIS AND DYSONTOGENESIS OF ADOLESCENTS' PERSONAL FORMATION

Abstract. Personal formation is a process that involves the genesis and modification of its leading trends, the formation of a specific uniqueness of each of the three components – cognitive, affective and behavioral, as well as the experience of fullness of life and emotional well-being. The implementation of this process occurs throughout the life of the individual, but at certain stages of age its course is more intense. Periods of such intensification include, first of all, normative age crises, in particular, the crisis of adolescence. However, it is obvious that the end of adolescence does not lead to the cessation of personality development, and, accordingly, we can not talk about personal permanence as a static, formed and unchanging construct. Instead, the dynamism of the personal sphere determines the continuity of the process of its formation. The purpose of this article is to study the age dynamics of personal development of adolescents in the context of ontogenesis and dysontogenesis. The article analyzes the personal dimension of ontogenesis and dysontogenesis of adolescents and presents the results of its scientific study by means of longitudinal research. It is proved that the personal development of adolescents with visual and hearing impairments is fundamentally different than that of their peers who do not have such impairments. Taking this into account is necessary in the course of practical work with these categories of persons, the organization and general methodology of which should be based on the characteristics of the personal sphere of adolescents, formed in the context of ontogenesis or dysontogenesis of their formation. Thus, we see the prospects for further research in this area in a practice-oriented study of ways and strategies of purposeful psychological influence on the personal sphere of adolescents in order to harmonize the process of their formation.

Keywords: personality, formation, adolescence, ontogenesis, dysontogenesis, cognition, emotions.

Постановка проблеми. Комплексне дослідження особистісного становлення підлітків стало можливим за рахунок використання методу поздовжніх зрізів (лонгітюдного), який зазвичай протиставляється методу паралельних зрізів, а також розглядається в контексті пошуку відстрочених експериментальних ефектів [1]. В той час, коли метод поперечних зрізів (або крос-секційний метод) передбачає зіставлення психологічних характеристик в певний момент часу у людей різних вікових груп, то класичний лонгітюд

означає подовжене дослідження з багаторазовою фіксацією показників одного респондента або однієї групи (вибірки) респондентів [2].

Саме тому, в межах лонгитюдного дослідження, включеного в загальну модель процесу нашого наукового пошуку, збір даних проводився в три етапи. У 2015 році (при цьому середній вік респондентів становив 12-13 років), а також у 2017 (вік досліджуваних 14-15 років) та 2019 роках (вік досліджуваних 16-17 років). Як було зазначено, загальна кількість респондентів, які взяли участь у лонгитюдному дослідженні, склала 198 осіб.

У якості методу аналізу даних, отриманих в ході зрізового дослідження, традиційно використовується дисперсійний аналіз (ANOVA) для повторюваних вимірювань [3]. Проте, враховуючи, що розподіл за більшістю шкал, якими ми оперували в ході дослідження, суттєво відрізнявся від нормального, нами було прийнято рішення про застосування Н-критерію Крускала-Уоліса, який є непараметричним аналогом дисперсійного аналізу та використовується для оцінки відмінностей між трьома і більше вибірками за рівнем прояву будь-якої ознаки [4]. З огляду на те, що даний критерій лише констатує наявність достовірних відмінностей між вибірками, але не вказує напрямку цих відмінностей, визначення цього напрямку здійснювалось за рахунок аналізу рангових таблиць статистичного дослідження.

Таким чином, метою нашої статті стало наукове дослідження вікової динаміки особистісного становлення підлітків у контексті онтогенезу і дизонтогенезу.

Виклад основного матеріалу. Вивчення динаміки становлення підлітків здійснювалось з урахуванням основних характеристик кожної з трьох особистісних складових. Зокрема, для аналізу когнітивної складової враховувався рівень прояву в респондентів дисфункційних когнітивних схем (табл. 1).

Таблиця. 1

Вікова динаміка показників когнітивної складової особистості

	Група А	Група Б	Група В		Група А	Група Б	Група В
Залежність	21,362			Недовіра	13,728		
Покинутість		25,124		Злиття	15,763	14,863	
Очікування на покарання	13,335		15,123	Пошук визнання		20,783	
Дефективність	18,671	24,278		Особливий статус			14,134
Очікування на катастрофу			13,132	Надвисокі стандарти	21,648		
Недостатній самоконтроль			20,617	Соціальна ізоляція	18,097	16,390	18,142
Некомпетентність		16,349	19,875	Емоційна інгібіція	19,792	17,826	

* Всі показники є значимими на рівні $>0,05$

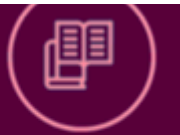
Статистично значуща динаміка була зафіксована відносно 12 з 18 змінних, прояви 4 інших змінних, що відповідають когнітивним схемам емоційної депривації, підкорення, пошуку визнання та самопожертви виявились незмінними для представників всіх респондентських груп протягом всього досліджуваного періоду.

Логіка інтерпретації отриманих результатів передбачає покроковий аналіз даних різного рівня представленості: 1) загальних тенденцій; 2) тенденцій онто- та дизонтогенезу; 3) специфічних та суміжних тенденцій. До загальних тенденцій належать ті, які властиві всім групам респондентів. Такою тенденцією на рівні проявів когнітивної складової стало зростання рівня вираженості когнітивної схеми соціальної ізоляції, характерне для всіх без винятку підлітків (18,097 для групи А, 16,390 для групи Б, та 18,142 для групи В). Таким чином, процес дорослішання та становлення особистості пов'язаний з рефлексією щодо своєї неповторності та унікальності, характеризується усвідомленням та переживанням підлітками власної інакшості, несхожості на інших. Результатом такого усвідомлення стає відчуття порушеної приналежності, яке ґрунтується на тривозі через можливе виключення з групи значимих інших. При цьому, на очевидному, поведінковому рівні дана схема може реалізуватись за двома основними стратегіями: уникання або гіперкомпенсації. У разі домінування стратегії уникання спостерігається тенденція до відмови від тривалих, змістовних міжособистісних взаємин, прагнення дистанціюватись від оточення, страх соціальної взаємодії та, особливо, встановлення і підтримання нових стосунків. На противагу цьому, стратегія гіперкомпенсації передбачає поведінку, яка є протилежною до основних переконань, пов'язаних з домінуючою схемою. Так, компенсаторна поведінка для схеми соціальної ізоляції передбачає, передусім, прагнення оточити себе якомога більшою кількістю інших, надмірною комунікабельністю, а іноді і нав'язливістю у спілкуванні, легкістю та легковажністю у встановленні контактів.

При цьому, глибинне переконання у власній інакшості та пов'язані з ним страхи і тривоги лише підсилюються через відсутність коригуючого досвіду, яким, у даному випадку, могла б стати змістовна, довірлива взаємодія з одним або декількома значимими іншими.

Посилення схеми соціальної ізоляції, зафіксоване в кожній з трьох вибірок, свідчить про всезагальність такої тенденції та деяку її нормативність в контексті особистісного становлення підлітків, коли відчуття відчуженості, породжене нормативною рефлексивністю підлітків, призводить до когнітивного протиставлення себе іншим, результатом якого стає усвідомлення власної неповторності.

До тенденцій дизонтогенезу належить підвищення рівня прояву когнітивних схем дефективності, злиття та емоційної інгібіції, притаманне підліткам, які мають порушення зору і слуху. Таким чином, становлення особистості в контексті дефіцитарності роботи одного з аналізаторів пов'язане

з віковим загостренням переживання неповноцінності та прагненням компенсувати це переживання за рахунок емоційного приєднання до значущих інших. Зауважимо, що змістова наповненість схеми дефективності (18,671 для групи А, 24,278 для групи Б), а, відповідно, і пов'язані з нею запитання в діагностичному опитувальнику жодним чином не пов'язані з проявами фізичної неповносправності. Дефективність тут – це, передусім, усвідомлення неспроможності досягати успіху та бути цінним для оточення. А отже, підліткам, які мають порушення зору і слуху, притаманне знецінення власних успіхів і досягнень та акцентування уваги винятково на невдачах та недоліках, деякі з яких можуть мати місце не в об'єктивній реальності, а лише у їх свідомості. Характерно, що в процесі особистісного становлення таке переживання стабільно посилюється.

Домінування та прогресивне підсилення схеми злиття (15,763 для групи А, 14,863 для групи Б) в умовах дизонтогенезу особистісного становлення підлітків відображає тенденцію до когнітивної ідентифікації себе з іншими та поведінкового наслідування суб'єктів ідентифікації. Такими суб'єктами можуть стати як однолітки, так і еталонні дорослі, тобто особи, які з тих чи інших причин сприймаються підлітками як взірцеві. При цьому, самі підлітки свідомо або неусвідомлено відмовляються від своїх ідей, цінностей та переконань, якщо вони не співпадають з відповідними конструктами значимого іншого. А, отже, прояв схеми злиття негативно впливає на самоусвідомлення та саморозуміння підлітків, що суттєво сповільнює їх становлення.

Тісно пов'язаною зі схемою злиття є когнітивна схема емоційної інгібіції (19,792 для групи А, 17,826 для групи Б), яка передбачає стримування почуттів та переживань і відмову від їх відкритої демонстрації. Тобто, намагаючись ідентифікувати себе з іншими і персоналізувати їх поведінкові та світоглядні патерни, підлітки, які мають порушення слуху і зору, проявляють тенденцію до знецінення власних емоцій, наслідком якої є тривога щодо їх недоречності та прагнення їх приховати.

Таким чином, процес особистісного становлення, який в підлітковому віці характеризується загальною кризовістю та високим ризиком патологізації, в осіб з аналізаторною дефіцитарністю пов'язаний з загостренням дисфункційних когнітивних схем, що суттєво знижує якість життя: обмежує репертуар поведінкових сценаріїв, призводить до фрустрації потреби в емоційному самовираженні, сповільнює нормативне вікове самоусвідомлення. Наслідком зниження якості життя стає виснаження психологічних ресурсів особистості, що, своєю чергою, призводить до суттєвого сповільнення її становлення. Отже, традиційне для підлітків, які мають порушення слуху і зору, темпоральне відставання в процесі формування особистісних новоутворень та загального становлення особистості пояснюється, передусім, особливостями їх когнітивної складової, а зокрема, стійкою тенденцією до

підсилення прояву низки дисфункційних когнітивних схем у віковий період від 11 до 17 років.

Проаналізувавши таким чином тенденції дизонтогенезу, розглянемо аналогічні тенденції, характерні для онтогенезу. Підліткам, які не мають порушень у роботі аналізаторів, властива істотна вікова динаміка у прояві когнітивних схем очікування на катастрофу, недостатнього самоконтролю та особливого статусу. При цьому, якщо перша з перерахованих схем у процесі вікового розвитку посилюється, то прояви двох інших – істотно послаблюються. Підвищення показників за схемою очікування на катастрофу (13,132), яка традиційно відповідає переживанню генералізованої тривоги, свідчить про вікову ескалацію тривожних проявів та збільшення страхів, пов'язаних з непереносимістю невизначеності. Така тенденція може пояснюватись об'єктивними життєвими обставинами, пов'язаними з професійною орієнтацією осіб старшого підліткового віку, необхідністю обирати сферу майбутньої професійної діяльності, ставити перед собою стратегічні цілі та розробляти тактичний план їх досягнення. Все це призводить до наростання тривоги з приводу майбутнього, страху поразки, невпевненості у собі та своїх силах. Нормативно в сучасному українському суспільстві завершення підліткового періоду співпадає з першим етапом професійного розвитку, а саме з вибором сфери майбутньої діяльності та початком набуття фахових знань. Наслідком успішного проходження цього етапу стає зменшення частки невизначеності у житті індивіда, а, відповідно, і зниження генералізованої тривоги. Проте такі тенденції характерні для наступного вікового періоду – юності.

Водночас у період від 12 до 17 років суттєво знижуються показники підлітків за схемою недостатнього самоконтролю (20,617). Це дозволяє говорити не лише про віковий розвиток емоційно-вольової сфери, основні процеси якої блокують реалізацію функції контролю поведінки, але і про формування специфічних когніцій, що забезпечують его-синтонність відповідної діяльності, тобто її відповідність ціннісно-смысловій сфері особистості. Аналогічна, хоча і менш виражена, тенденція до вікового зниження рівня прояву спостерігається також з когнітивною схемою особливого статусу (14,134). Таким чином, для підлітків з нормативної вибірки характерним є стабільне зменшення необґрунтованої віри у власну винятковість та відповідних поведінкових проявів, що реалізуються, передусім, у міжособистісних взаєминах. Такий процес є свідченням розвитку самосвідомості та об'єктивізації самооцінки, що дозволяє говорити про успішне подолання вікової кризи підлітковості.

До специфічних тенденцій, якими характеризується становлення когнітивної складової особистості підлітків, можна віднести: 1) посилення схем залежності (21,362), недовіри (13,728) та очікування на покарання (13,335), а також послаблення прояву схеми надвисоких стандартів (21,648), властиве представникам групи А; 2) характерне для представників групи Б

посилення схем пошуку визнання (20,783) і покинутості (25,124) та послаблення схеми некомпетентності (16,349); 3) посилення схем очікування на покарання (15,123), а також аналогічне до групи Б послаблення прояву схеми некомпетентності (19,875), зафіксоване серед респондентів з групи В (нормативної групи). Як видно, деякі з наведених закономірностей проявляються лише серед певної категорії підлітків, інші ж є ідентичними для осіб з однієї із груп осіб, чие становлення відбувається в контексті дизонтогенезу, та їх однолітків, які належать до умовно нормативної групи.

Проаналізувавши основні закономірності становлення когнітивної складової особистості, можемо зробити висновок, що характерною ознакою онтогенетичного аспекту даного процесу є послідовна тенденція до зниження дисфункційності та віднайдення особистісної гармонійності. Водночас, функціональний дизонтогенез визначає вікове посилення дисфункційних проявів когнітивної складової, яке, своєю чергою, призводить до сповільнення та специфічного викривлення процесу особистісного становлення підлітків.

На наступному етапі дослідження динаміки вікового становлення підлітків відбувалось вивчення афективної складової особистості (табл. 2).

Таблиця. 2

Вікова динаміка показників афективної складової особистості

	Група А	Група Б	Група В		Група А	Група Б	Група В
Агресивність	9,927		11,120	Гнів	18,896	19,136	17,976
Емотивність	18,189	14,897		Сум			15,432
Тривожність	15,898	21,233	19,358	Сором	14,543	21,820	
Радість			10,321	Провина	11,456	15,424	12,425
Страх	13,490	9,347	17,976				

* *Всі показники є значимими на рівні >0,05*

Статистично значима динаміка була зафіксована відносно 9 з 14 змінних, що відображають дану складову, серед яких три емоційні риси особистості та шість емоційних модальностей. При цьому, прояви однієї емоційної риси (сензитивність) та чотирьох емоційних модальностей (презирство, відраза, здивування та інтерес) виявились незмінними для всіх респондентів протягом всього підліткового періоду.

Аналогічно до когнітивної, для проявів афективної складової було виокремлено три групи тенденцій: 1) загальні, 2) онто- і дизонтогенетичні та 3) специфічні.

До загальних тенденцій можна віднести вікове посилення почуття провини (11,456 для групи А, 15,424 для групи Б, та 12,425 для групи В), емоції страху (13,490 для групи А, 9,347 для групи Б, та 17,976 для групи В) і загальної особистісної тривожності (15,898 для групи А, 21,233 для групи Б, та 19,358 для групи В).

Вікова ескалація переживання страхів та тривог в період підлітковості

узгоджується з підвищенням вираженості дисфункційної когнітивної схеми очікування на катастрофу, що спостерігається серед підлітків, які не мають порушень у роботі аналізаторів. Відповідно і для пояснення даного явища можемо звернутись до наведених вище аргументів, а саме: перебування осіб старшого підліткового віку в об'єктивній ситуації невизначеності майбутнього та переживання тривоги від такої невизначеності, необхідність професійної орієнтації та страх щодо можливих помилкових рішень у цій сфері та ін.

Крім того, посилення страхів та тривог підлітків може бути пов'язане зі специфікою міжособистісної взаємодії та усвідомленням себе в такій взаємодії, тобто з вибором соціальних ролей та позицій, а також переживанням щодо можливої невідповідності обраним або займаним ролям. Таким чином, постійне наростання страхів та тривог потребує від осіб підліткового віку активації адаптаційних ресурсів, які дозволяють, з одного боку, пристосуватись до життя в умовах такої емоційної напруги, а з іншого – уникнути суцільного психоемоційного виснаження. З огляду на це, принциповим аспектом психопрофілактичної та психокорекційної роботи з підлітками має бути формування та підтримка адаптаційного потенціалу.

До дизонтогенетичних тенденцій у становленні емоційної складової особистості належить зниження інтенсивності почуття сорому і підвищення особистісної емотивності. Відповідно, дорослішаючи, підлітки з порушеннями слуху і зору проявляють менш виражену схильність до переживання сорому (14,543 для групи А та 21,820 для групи Б) з приводу своїх індивідуальних якостей або ж думок, висловлювань та вчинків. З іншого боку, відповідна динаміка показників може бути обумовлена соціальним наuczінням, яке призводить до усвідомлення сорому як неприйнятної емоції. В такому випадку, аналізуючи отримані результати варто враховувати тенденцію до демонстрації соціально-бажаного результату.

Передумови вікового підвищення емотивності (18,189 для групи А та 14,897 для групи Б), характерного для даної категорії підлітків, мають психофізіологічний характер та виникають внаслідок виснаження нервової системи, основна частина ресурсів якої витрачається на забезпечення процесу формування вікових новоутворень. Психофізіологічне виснаження призводить до суттєвого підвищення емоційної реактивності, необґрунтованого переключення емоцій, нерозуміння власних почуттів та невміння їх конструктивно виражати.

Водночас, відсутність тенденції до підвищення емотивності представників нормативної вибірки пов'язана з дещо вищою їх резильєнтністю, тобто здатністю витримувати суттєві навантаження (передусім емоційні) без очевидної шкоди для психологічного благополуччя. Менш виражена резильєнтність підлітків, чие становлення відбувається в контексті дизонтогенезу, обумовлюється підвищеними витратами адаптаційних та компенсаторних можливостей на пристосування до життя з урахуванням порушень у роботі аналізаторів. При цьому, збереження та

відновлення емоційної складової відбувається за залишковим принципом, а отже часто для нього фактично не вистачає суто фізіологічного ресурсу.

Серед тенденцій онтогенезу становлення емоційної складової можна виокремити вікове зниження інтенсивності прояву радості (10,321) та відповідно, посилення прояву суму (15,432). Тобто, дорослішаючи, підлітки проявляють схильність до менш частого і вираженого переживання позитивних емоцій. Причина цього полягає в загальній кризовості даного вікового періоду та пов'язаній з нею нестабільністю самооцінки, поляризацією уявлень про себе, навколишній світ та своє місце в ньому, надцінності міжособистісних взаємин та підвищенні суб'єктивного значення їх будь-яких порушень. Все це, а також підвищення загальної особистісної тривожності логічно призводить до наростання відчуття пригніченості, зниженого настрою, що, накопичуючись, утворюють емоцію суму (смуток) і, як наслідок, призводять до зниження радості.

Окрім наведених вище, для процесу становлення емоційної складової характерною є ще одна тенденція, яка полягає у підвищенні рівня агресивності серед підлітків, які мають порушення зору (9,927), а також їх однолітків з нормативною вибіркою (11,120). Зауважимо, що в даному контексті агресивність являє собою не відкриту ворожість та готовність до конфліктів і конфронтацій, а особистісну рису, яка забезпечує здатність відстоювати власні межі, досягати поставлених цілей, незважаючи на труднощі, обіймати лідерські позиції в колективі. Тобто, в даному випадку, прояви агресивності дозволяють компенсувати особистісну тривожність, стабільне підвищення якої властиве всім підліткам. Відповідно і вікове підвищення рівня агресивності можна сприймати як наслідок активації механізму гіперкомпенсації.

Таким чином, афективна складова особистості підлітків являє собою динамічне утворення, яке зазнає істотних трансформацій у процесі особистісного становлення та прояви якого, з одного боку відображають реакцію індивіда на події і явища зовнішнього світу, а з іншого – надають ресурс для компенсації негативних реакцій на ці події та явища.

Ще однією групою даних, аналіз яких відбувався з використанням Н-критерію Крускала-Уоліса, стали особистісні тенденції, до яких належать екстраверсія, інтоверсія, спонтанність та ригідність (Табл. 3).

Таблиця. 3

Вікова динаміка загальних особистісних тенденцій

	Група А	Група Б	Група В		Група А	Група Б	Група В
Екстраверсія	19,371	17,467	15,780	Інтроверсія	21,518	15,998	13,467
Спонтанність		10,893		Ригідність	8,758		

* *Всі показники є значимими на рівні >0,05*

Як видно з таблиці, отримані на даному етапі дані відображають лише дві групи тенденцій: загальні та специфічні. При цьому окремі тенденції для онто-

та дизонтогенезу залишаються непередставленими. Загальні тенденції полягають у суттєвому зниженні інтровертованості (21,518 для групи А, 15,998 для групи Б, та 13,467 для групи В) та відповідному підвищенні екстравертованості (19,371 для групи А, 17,467 для групи Б, та 15,780 для групи В) підлітків у процесі їх особистісного становлення. Важливо, що екстраверсія та інтроверсія розглядаються тут як особистісні, а не темпераментальні характеристики. Тобто їх вікова модифікація є цілком можливою в контексті загальних трансформацій змістової наповненості особистісної структури. Відповідно, загальною властивістю, притаманною всім підліткам, є стабільне посилення потреби у міжособистісній взаємодії, розширення комунікативного поля та мережі соціальних контактів, презентації себе соціуму та отриманні від нього зворотного зв'язку. Реалізація зазначеної потреби стає можливою за рахунок формування відповідних рис особистості, які дозволяють встановлювати і підтримувати конструктивні взаємини з оточуючими. Поєднання цих рис, своєю чергою, утворює особистісну тенденцію до екстраверсії, яка посилюється в ході становлення особистості. Водночас, ті риси, які утворюють особистісну тенденцію до інтроверсії, визначають схильність до усамітнення, прагнення дистанціюватись від інших та протиставити себе їм, не виконують принципово важливих функцій на даному етапі становлення. Тому їх формування призупиняється, а прояв стає значно менш вираженим.

До специфічних тенденцій особистісної сфери належить зниження рівня спонтанності у підлітків, які мають порушення зору (10,893), та підвищення рівня ригідності у їх однолітків, які мають порушення слуху (8,758). Наведені тенденції є певною мірою протилежними, оскільки високий рівень спонтанності передбачає достатню особистісну гнучкість і навпаки – високий рівень ригідності наявність такої гнучкості виключає. Отже, об'єднання представлених закономірностей дозволяє віднести їх до групи тенденцій дизонтогенезу. Відповідно, становлення особистісної сфери підлітків, які мають порушення слуху і зору, передбачає стабільне зниження гнучкості, здатності легко пристосовуватись до змін, приймати спонтанні рішення та підлаштовуватись під мінливі умови зовнішнього світу. На противагу цьому більш вираженим стає прагнення ретельного контролю, яке реалізується за рахунок суворого дотримання традицій та ритуалів, уникання нового досвіду предметної та соціальної діяльності. З огляду на об'єктивні обставини життя осіб старшого підліткового віку, а саме необхідність вибору сфери майбутньої професійної реалізації, а також вибору стратегії подальшої діяльності, підвищення особистісної ригідності може стати дисфункційним фактором, що суттєво знижуватиме якість життя та загальний психоемоційний стан індивіда.

Висновки. Узагальнення даних, отриманих на кожному з трьох етапів лонгитюдного дослідження, тривалість якого склала 5 років, дозволило детально охарактеризувати особистісний вимір онтогенезу та дизонтогенезу становлення підлітків.

Характерною особливістю становлення особистісної сфери підлітків у період від 11 до 17 років є стабільне посилення усвідомлення власної унікальності, несхожості на інших, а відповідно, і страху через можливі труднощі зі входженням до групи значущих однолітків. Таке усвідомлення актуалізується в когнітивній схемі соціальної ізоляції. З огляду на те, що інтеграція до групи та побудова системи комунікативних зв'язків з однолітками є провідною діяльністю на даному етапі вікового розвитку, усвідомлення можливого виключення зі спільноти стає суттєвим стресовим фактором, інтенсивність прояву якого обумовлюється фрустрацією базової потреби у приналежності.

Посилення когнітивної схеми соціальної ізоляції необхідно призводить до підвищення показників особистісної тривожності та пов'язаного з нею суб'єктивного переживання емоції страху. Крім того, формування та всезагальність тривожно-орієнтованого вектора особистісного становлення обумовлюються високою часткою невизначеності, яка має місце у житті підлітків та поступово збільшується в процесі вікового розвитку. При цьому формується непереносимість невизначеності, пов'язана з надмірною кількістю життєвих ситуацій та подій, результат яких не можна передбачити заздалегідь. Така неможливість передбачення активує біологічні механізми тривоги та призводить до суттєвого психоемоційного виснаження. Тому доцільним при роботі з підлітками є акцентування уваги на формуванні толерантності до невизначеності.

Важливою віковою тенденцією, характерною для підлітків, є послідовний перехід від індивідуалізації до соціалізації, що проявляється у зниженні показників інтровертованості та відповідному підвищенні рівня вираженості екстравертованості. Такі результати узгоджуються з ідеями Л. Виготського, який стверджував, що на кожному етапі вікового розвитку індивід стає більш соціалізованим у порівнянні з самим собою на попередньому етапі [5]. Отже, дорослішання підлітків пов'язане з розширенням кола соціальної взаємодії та якісним збагаченням даного процесу. При цьому, поведінкові прояви екстравертованості (комунікабельність, висока інтенсивність міжособистісних інтеракцій та ін.) можуть бути формою гіперкомпенсації когнітивної схеми соціальної ізоляції. Тобто підлітки досягають тимчасового зниження тривожних переживань, вдаючись до тих форм поведінки, які є протилежними до змісту дисфункційної схеми та певним чином заперечують її наявність.

Аналіз тенденцій дизонтогенезу особистісного становлення підлітків дозволяє говорити про посилення рівня вираженості когнітивних схем злиття, емоційної інгібіції та дефективності. Характерно, що при цьому не було зафіксовано вікового зниження прояву дисфункційних схем. Тобто, дорослішання підлітків, які мають порушення слуху і зору, характеризується постійним зростанням внутрішньої напруги, обумовленим посиленням окремих схем. Одночасно з цим, змістовий аналіз типових для даної категорії респондентів переконань дозволяє говорити про їх переживання щодо власних

недоліків, загострене прагнення не лише приналежності до групи, але й ідентифікації з певним значимим суб'єктом, а також про вираженість переконання щодо неможливості та недоцільності відкритої демонстрації власних почуттів та переживань.

Водночас, характерною особливістю афективної складової особистості стає підвищення рівня емотивності, тобто схильність до переживання сильних емоційних реакцій та їх частоті зміни. Таким чином, афективна замкненість та відстороненість підлітків, становлення яких відбувається в контексті дизонтогенезу, обумовлюється не індивідуально-психологічними характеристиками (напр., темпераментальними особливостями), а когнітивними конструктами. Тобто емоційна холодність для них є не егосинтонною якістю, а наслідком активації дисфункційної когнітивної схеми.

Серед загальних особистісних тенденцій даної групи досліджуваних можна виокремити зниження рівня спонтанності та підвищення ригідності. Таким чином, у процесі становлення особистості відбувається формування системи цінностей і переконань, поглядів на світ та поведінкових патернів, подальша трансформація яких викликає істотний дискомфорт, що і відображає зниження особистісної гнучкості.

Отже, вікова динаміка процесу особистісного становлення підлітків характеризується деякими загальними тенденціями, до яких належить, зокрема, посилення прояву когнітивної схеми соціальної ізоляції, підвищення рівня особистісної тривожності, домінування поведінкової стратегії інтелектуалізації та ін. Водночас, переважна більшість виокремлених тенденцій є специфічними для онтогенезу або дизонтогенезу. Прояви зазначених тенденцій можуть суттєво відрізнятися або ж бути цілком протилежними.

Враховання цього є необхідним в ході практичної роботи з різними категоріями осіб. Тому організація і загальна методологія психопрофілактичної, психокорекційної та психотерапевтичної діяльності має виходити з особливостей особистісної сфери підлітків, що формуються в контексті онтогенезу або дизонтогенезу їх становлення. При цьому значущими є не лише представлені вище динамічні ознаки та тенденції, але і їх загальна структура та системна організація, яка включає низку особистісних факторів та дозволяє описати типи особистості підлітків з огляду на генетичний контекст їх становлення.

Перспективи подальших досліджень у цій сфері полягають у практико-орієнтованому дослідженні способів і стратегій цілеспрямованого психологічного впливу на особистісну сферу підлітків з метою гармонізації процесу їх становлення.

Література:

1. Корнилов С. А. Лонгитюдные исследования: теория и методы / С. А. Корнилов // Экспериментальная психология. – 2011. – № 4 (4). – С. 101–116.

2. Ployhart R. E. Longitudinal research: The theory, design, and analysis of change / R. E. Ployhart, R. J. Vandenberg // *Journal of Management*. – 2010. – № 36 (1). – P. 94–120.
3. Humphreys L. An investigation of the parallel analysis criterion for determining the number of common factors / L. Humphreys, R. Montanelli // *Multivariate Behavioral Research*. – 1975. – № 10. – 193–205.
4. Наследов А. Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных / А. Д. Наследов. – М.: Речь, 2012. – 389 с.
5. Выготский Л. С. Психология развития человека / Л. С. Выготский. – М.: Смысл, 2005 – 435 с.

References:

1. Kornilov, S. A. (2011). Longitudinal researches: theory and methods. *Ekspertimental'naya psikhologiya – Experimental psychology*, 4 (4), 101–116 [in Russian].
2. Ployhart, R. E. & Vandenberg, R. J. (2010). Longitudinal research: The theory, design, and analysis of change. *Journal of Management*, 36 (1), 94–120.
3. Humphreys, L. & Montanelli, R. (1975). An investigation of the parallel analysis criterion for determining the number of common factors. *Multivariate Behavioral Research*, 10, 193–205.
4. Nasledov, A. D. (2012). *Matematicheskiye metody psikhologicheskogo issledovaniya. Analiz i interpretatsiya dannykh [Mathematical methods of psychological research. Analysis and interpretation of data]*. Moscow: Rech [in Russian].
5. Vygotsky, L. S. *Psikhologiya razvitiya cheloveka [Psychology of human development]*. Moscow: Smysl [in Russian].